

مروری بر معماری دوران پهلوی اول

پژوهشگر: نیوشا مرتضوی- کارشناس ارشد مطالعات معماری ایران/ کاخ‌موزه سبز

چکیده:

معماری، همواره در هر دوره و در هر منطقه جغرافیایی، ویژگی‌های خاص خود را به مثابه یک پدیده فرهنگی و اجتماعی بازتاب می‌دهد. معماری هرگز از عوامل تاریخی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگ و رسوم جامعه تفکیک‌پذیر نبوده و متقابلاً تحولات بروز یافته در جامعه نیز بر معماری تاثیر بسزائی داشته است. معماری دوره پهلوی اول و دوم، همزمان با تحولات عظیم در عرصه معماری غرب همراه بوده و متاثر از اندیشه‌ها و گرایش‌های نظری معماری کشورهای غربی و همجوار خود بوده است. شناخت این گرایش‌ها و رویکردهای معماری، کمک شایانی به شناخت کامل معماری این دوران می‌نماید.

مقدمه:

در ایران معماری همیشه بخشی از زبان قدرت و سیاست بوده است لذا حکومت‌ها همیشه سعی داشته‌اند ارزش‌های خود را از هر طریق به جامعه‌شان انتقال بدهند تا بتوانند

مشروعیت کسب کنند. در همین راستا هنر یکی از بهترین ابزارها برای انتقال پیام‌ها و ارزش‌های سیاسی حکومت‌گران می‌باشد و معماری در بین شاخه‌های هنر نقش پررنگی دارد. حکومت‌های سیاسی تلاش می‌کنند تا از طریق ساخت بناها، نمادها، میدان‌ها و ... آنچه می‌خواهند به جامعه انتقال دهند. در همین راستا حکومت پهلوی هم سعی کرد از معماری بهترین بهره را ببرد.

تحولات اساسی در معماری ایران از ابتدای قرن چهاردهم خورشیدی با به قدرت رسیدن پهلوی اول آغاز گردید. موج تجددگرایی همراه با غرب‌گرایی افراطی و دگرگونی معیارها و ارزش‌های هنری و اجتماعی در کل جامعه و نهایتاً در معماری موثر بود. دگرگونی زمینه‌ها و نیازها در معماری ایران در دوره‌ای که دوره گذار نامیده می‌شود و همینطور عدم انطباق و سازگاری معماری سنتی و بومی با این دگرگونی‌ها نقطه شروع گسست در معماری ایران گردید. معماری دوره گذار در ایران شامل معماری دوره زمانی اواخر قاجار و دوره پهلوی اول می‌شود. ویژگی اساسی معماری این دوره آغاز دگرگونی و تحول است که در اثر دگرگونی‌های اجتماعی فرهنگی و سیاسی، در معماری نیز بعنوان کالبد فرهنگی جامعه بوجود آمده است.

هدف پژوهش: بررسی روند معماری ایران در دوره پهلوی اول

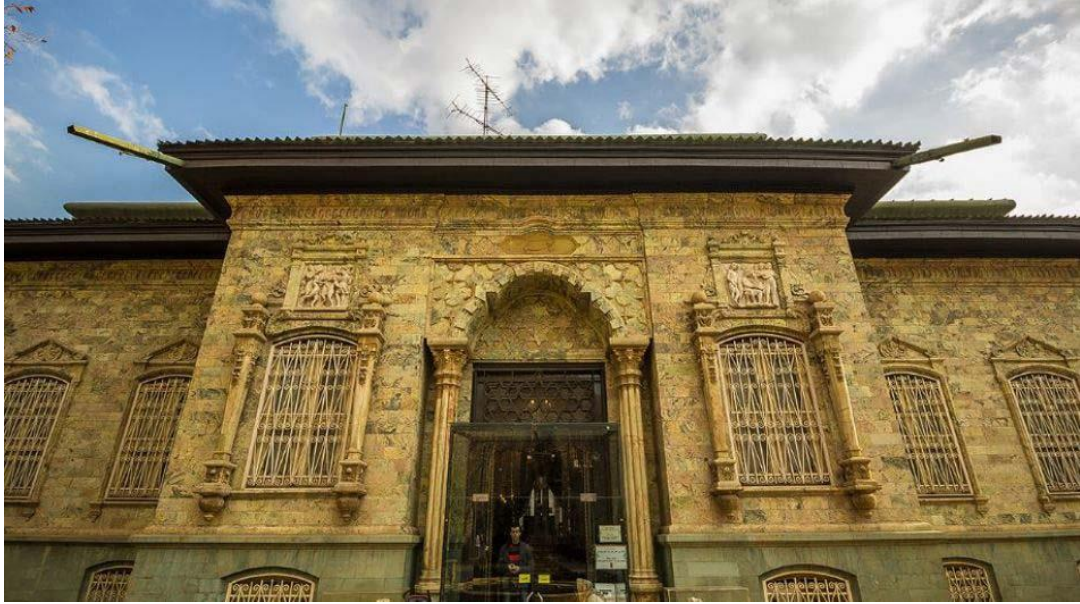
روش تحقیق: در این پژوهش از روش تحقیق تاریخی تفسیری و همچنین روش توصیفی و تحلیلی به صورت آمیخته استفاده شده است.

در هر دوره‌ای از تاریخ معماری، نوع ساختمان‌ها، شکل بناها و به طور کلی همه عواملی که بیانگر یک نوع معماری هستند، وجود دارند که معرف اندیشه و گرایش سازندگان و طراحان آن دوره است. همچنین عمر بناها، مواد و مصالح، تعدد و پراکندگی معماری هر دوره، اطلاعات جامعی را در اختیار می‌گذارد.

معماری دوره قاجار گذشته از مبحث فضا و ترکیب‌های حجمی، به خصوص در خانه‌های این دوره که از کیفیت فضایی مطلوبی برخوردار است، از یک طرف تاثیرپذیری از معماری غرب تنها در فرم و شکل ظاهری است بدون آنکه از تکنولوژی ساخت و عوامل موثر در پایداری ساختمان استفاده نماید. در سفرنامه ادوارد پولاک با عنوان "ایران و ایرانیان" به این موضوع اشاره شده است که "آجرها به علت کمبود هیزم و بی‌دقتی در تهیه، بد پخته می‌شود و در مقابله با رطوبت بسیار کم دوام است. همچنین به جهت کمبود چوب، درخت‌های هشت تا ده ساله تبریزی را می‌برند و به جای تیر در بنا از آن استفاده می‌کنند. اما این چوب سست مقاومت ندارد و یا اغلب طعمه موریانه می‌شود." در واقع بیشتر زمان ساخت بناهای این دوره صرف نقاشی، گچبری تزیینی و یا آئینه‌کاری می‌گردد بدون آنکه زیرساخت‌های آنها مورد توجه قرار گیرند.

از معماری دوره قاجار آنچه که بیشتر امروز به جا مانده، خانه‌های متعددی است که مقایسه کمی و کیفی این بناها با ساختمان‌های حکومتی، نشان‌دهنده تفکر برتر، تحول بیشتر و استقلال نظام غیردولتی و طبقات مردمی بوده است. هرچند وضعیت اقتصادی جامعه مساعد نیست، اما به خوبی از ترکیب محلات و خانه‌ها با الگوهایی که برای فضای زندگی خصوصی، واحدهای همجواری و همسایگی و حفظ شئون فرهنگی صورت گرفته، می‌توان دریافت که شکل طبقات مردمی متناسب با وضعیت اجتماعی شهروندان بوده است.

حضور نمادهای غربی در معماری قاجار ابتدا در نمای بناها نمود یافت و پس از آن به مرور فن ساختمان‌سازی و پیش از آن طراحی فضایش را تحت تاثیر قرار داد. کاربرد نیم‌دایره و هلالی شکل، ایجاد ستون‌های هم‌ردیف با سطح نمای خارجی بنا، ایجاد عنصر تاکید بصری بر بالای محور عمودی نمای اصلی و یا سردر، حذف عناصر سنتی و جایگزینی نمونه‌های مشابه تزیینی و عاریتی ترکیبی جدید از معماری سنتی و نشانه‌های به کار گرفته شده از بیگانه را به وجود آورد (عاملی، 1375، ص 99). با نگاهی به کاخ سبز واقع در سعدآباد این نمود به وضوح دیده می‌شود. این بنا با نام کاخ شهوند در سال 1301 شمسی بر روی تپه علی خان والی که از زمین‌داران بنام آن دوره بود، بر روی ساختمان نیمه تمام علیخان ساخته شد که تا سال 1307 تکمیل آن به طول انجامید.

در دوره پهلوی اول گرایش خاصی در معماری ایرانی پدید آمد که آن را غالباً سبک ملی یا نوعی باستان‌گرایی دانسته‌اند. در این دوره با توجه به روند مدرنیزاسیون رضاشاه بر محوریت ملی‌گرایی ساختمان‌ها هم بر اساس ناسیونالیسم باستان‌علی‌الخصوص معماری دوره هخامنشی و ساسانی طراحی شدند. معماری می‌بایست به عنوان سمبل ایران مدرن ناسیونالیسم ملی‌گرای مدنظر رضاشاه را در جامعه ایران نشان دهد. در واقع معماری در این دوره در نگرش به باستان‌گرایی خود به دوره هخامنشیان و ساسانیان توجه بیشتری دارد. در نگاه معماری عناصری که مورد تقلید قرار گرفتند به دو گونه بودند: عناصر مشخص معماری در بنا نظیر ستون‌ها، سرستون‌ها، پایه ستون‌ها، پنجره‌ها، پلکان، ورودی‌ها، قوس‌ها و دهانه‌ها. دومین گروه عناصر تزئینی نظیر نقوش برجسته‌ی حجاری‌ها، مجسمه‌ها، کنگره‌ی بام و ... در دوره پهلوی اول هنرمندان معماری ایرانی و غربی که سازنده بناهای دولتی و آموزشی و صنعتی بودند، اگر چه متأثر از فضای سیاسی باستان‌گرایی بودند، توانستند با نفوذ بناهای ساخته شده فضای معماری باستان‌گرایی را تنوع بخشند. نمونه این بناها کاخ شهربانی دربند، بانک ملی، مدرسه فیروز بهرام و موزه فرش را می‌توان نام برد. (انتخابی، 1387 ص 22)

تا پیش از این دوره رشد و توسعه معماری ایران هماهنگ با رشد و تکامل فرهنگی و اجتماعی بود و نیازها متناسب با داشته‌ها پاسخ داده می‌شد. اما دوره پهلوی، در این روند

اختلال ایجاد شد. چرا که نگرش تازه به زندگی، موجب بروز نیازهای جدیدی می‌شد که پیش از این در معماری ایران تعریف نشده بود. این عملکردها معماری تازه‌ای را می‌طلبید.

در راستای سیاست مدرن سازی رضاشاه چهره جامعه و شهرهای ایران نیز تغییر کرد به طوری که دولت دارای وزارتخانه‌های مختلف شد که این وزارتخانه‌ها نیاز به فضاهای مشخص داشتند. در ابتدا مراکز قدیمی مانند وزارتخانه‌ها و ادارات در محل سابق مرکز سیاست ارگ مستقر بودند. اما با بزرگ شدن سایر مراکز حکومتی مکان بزرگتری، میدان مشفق در شمال خیابان مریض خانه در نظر گرفته شد (ریگا، 1377 ص 127). در واقع با ورود به عصر صنعت در ایران، دوره معاصر شاهد عملکردهای جدیدی همچون معماری غرب شد که معماری خاص خود را می‌طلبید. بر این اساس معماری دوره پهلوی اول، اوج تحولات فضایی و ساختمانی حاصل از عملکردهای جدید شد. در تعریف عملکرد یک بنا به طور خلاصه می‌توان گفت فضای عملکردی بیانگر فعالیت‌هایی است که به منظور هدفی خاص انجام می‌گردد، ضمن آنکه در بیان این عملکردها ابعاد و اندازه‌های فیزیکی نقش موثری دارند.

ایران هنگامی که به دوره صنعتی رسید که غرب دوران اوج صنعتی را می‌گذرانید. ایران این مسیر را بعد از جنگ جهانی اول شروع کرد. حقیقت این است که معماری صنعتی ایجاد شده به شیوه صنعتی و شکلی از معماری مدرن است که در بیشتر کشورها و از جمله ایران به شکل نارسای معماری صنعتی گفته می‌شود. در ایران در دوره رضاشاه تاسیس سلسله‌وار کارخانه‌های بزرگ صنعتی در بافت کهنه و سنتی شهرها، پیش از آنکه شهرهای ایران زمینه توسعه صنعتی نظیر اروپا داشته باشند، معماری خاصی ایجاد کردند که باید شروع معماری صنعتی ایران را از این تاریخ دانست (اعتصام، 1374، ص 29)

گرایش‌ها و رویکردهای معماری دوره پهلوی اول:

گرایشها متفاوت و بعضاً متضاد در معماری این دوره ناشی از اختلاف در گرایش‌های سیاسی و ایدئولوژیک این عصر از تاریخ ایران است که ریشه در جریانهای عقیدتی و سیاسی اواخر دوره قاجار و اوایل دوران پهلوی دارد.

رویکرد سنت‌گرایان: اساس تفکر و بینش دینی آن‌ها هماهنگی دین با سیاست و احیاء و توسعه سنت‌های هزار ساله جامعه ایرانی بود. پرچمداران این نهضت در آن برهه از زمان شیخ فضل‌الله نوری بود و بعد از ایشان سید حسن مدرس ادامه دهنده راه وی گشت.

رویکرد غرب‌گرایان: اساس ذهنیت آنها به گفته تقی زاده بر تقلید از فرق سر تا انگشت پا از غرب در همه شئون اقتصادی اجتماعی، سیاسی بود. هسته اصلی این گروه را تحصیلکردگان ایرانی تشکیل میدادند که تازه از اروپا برگشته بودند.

رویکرد ملی‌گرایان: بنیاد فکری آنها بازگشت به عظمت امپراتوری هخامنشی و ساسانی بود. این گروه فرهنگ اسلامی و فرهنگ اروپایی را غیر ایرانی می‌دانستند عنوان جایگزین آنها، بازگشت به فرهنگ آریایی دو هزار و پانصد ساله با دین و مذهب بود. که این امر ناشی از جریان روشنفکرانه مادی‌گرایی و توسعه و ترویج نظریات سوسیالیسم و مارکسیسم در بین طبقه تحصیلکرده اروپا بود. این دو جریان فکری اثبات خود را در تخریب آثار گذشته می‌دید و سعی داشت هرچه را که بوی گذشته می‌داد از بین ببرد (کیانی، 1383، ص 109)

رویکرد نظامی‌گری در معماری: تاثیرات روانی ناشی از نظامی‌گری، مهم‌ترین صفتی بود که به اشکال گوناگون در آثار معماری این دوره ظهور کرد. در پایان دوره بیست ساله، مجموعه بناهای ساخته شده نمایان‌گر صفاتی مشابه و تعاریف مشترک در معماری، شهر و ساختمان‌ها بود. بدین صورت که فضاهای معماری به گونه‌ای مشخص سلسله مراتب را در خود داشتند. همچنین عناصر مشابه، یک شکل و مکرر در نمای ساختمان نظیر پنجره‌ها، ستون‌ها و یا نشان‌های دیگر تداعی‌کننده لباس‌های متحدالشکل نظامیان شده بود.

از طرفی همزمان شدن دهه دوم حکومت پهلوی اول با روی کار آمدن و اقتدار حزب نازی در آلمان و ارتباط نزدیک و بی‌سابقه ایران و آلمان و پی‌آمد آن فعالیت‌های عمرانی و ساختمانی توسط متخصصین آلمانی خود بخود رویه نظامی را در ساخت بناهای این دوره دوچندان نمود. نمود ملموس این تاثیرات بر روی نمای ساختمان‌ها بود که فرمی منظم و نظامی به خود گرفتند.

تاثیرات جانبی در معماری پهلوی اول:

تداوم رواج تجددگرایی و برنامه های توسعه اقتصادی - اجتماعی : گرایش به غرب و تأثیرات فرهنگی که در دوره پهلوی وجود داشت بالخص قشر متوسط را در بر گرفت قشر متوسط جدید در اکثر زمینه های فرهنگی از طبقه بالا که فرهنگ غرب سرمشقشان بود الگو می گرفت و قشر پایین از طبقه متوسط. رواج بیشتر راه و رسم جدید زندگی که با ظهور تاسیسات و تجهیزات 1379 ،نو در ساختمان همراه بود، و استفاده از فرم ها و عناصر و مصالح خارجی به عنوان يك ارزش (جانی پور، 1379)، سبب ایجاد زمینه های اجتماعی برای الگوبرداری بخش خصوصی از برخی ابنیه به سبک جدید دولتی و عمومی شد.

اشاعه دیدگاه های فرهنگی جدید : رواج نگرش های فرهنگی جدید و شیوه های نوین زندگی ناشی از تأثیرات غرب از طریق تبلیغات و اثرات روانی توسط رادیو و تلویزیون بالخص بعد از کودتای مرداد 1332 صورت گرفت .نگاه زیبایی شناختی جدید در غرب ناشی از مدرنیته و فلسفه جدید تکنولوژی و تأثیر صنعت نوین بر سبک های معماری و اثر این دیدگاه بر نگاه زیبایی شناسانه افراد جامعه ایران سبب اثرپذیری اقشار مرفه و متوسط از معماری بناهای دولتی و عمومی استوار بر این نگرش شد. از سال 1350 به بعد دید زیبایی شناسی برخاسته از بازشدن به معماری سنتی ایران در ترکیب با سبک مدرن معماری بروز می کند.

نتیجه گیری:

در اینکه شیوه معماری و شهرسازی پهلوی با از هم دریدن بافت قدیم و تغییر ساختار الگوی معماری بناها ضمن تخریب مهمترین فضاهای شهر سنتی، سازمان مدنیت و ساختار اقتصادی و اجتماعی و شالوده شهر کهن را بدون توجه به پیامدهای ویرانگر چنین مداخلاتی جای شبهه ای نیست نیست اما وارداتی انگاشتن نوگرایی رضا شاهی، نادیدن تاریخ

تجددخواهی از عباس میرزا تا مشروطیت است حتی اگر این تجدد خواهی با خواست بیرونی هم سو شود و حتی اگر مستبدانه اعمال گردد نمی توان مداخلات معماری شهرسازی رضا شاه را عرضی، صوری، خودسرانه و بی هیچ پشتیبانی تئوریک و از پیش اندیشیده ای تلقی نمائیم. میراث تجدد خواهانه ملت استبداد زده ایران پس از برگزیدن امنیت مستبدانه در مقابل آزادی اغتشاش انگیز، ناگزیز به دستگامی دیوان سالار منضبط پناه آورد که ایده هایش را محقق کند و در این راستا، معماری و شهرسازی محل این رویا بود. اشتباه اصلی آنجائی رخ داد که وضع موجود "بافت شهری" مانعی در جهت نیل به تجدد فرض شد و برای حذف آن ساده ترین راه یعنی بهره گیری از نسخه های آزموده شده در بلاد مترقی پیش گرفته شد.

حکومت از دو جنبه در معماری بخش خصوصی تاثیر نهاده است: بعد غیر فیزیکی و بعد فیزیکی. از يك سو تحولات چندجانبه ی غیر فیزیکی که دولت در زندگی مردم به وجود آورد و ابعاد مختلف سیاسی و برنامه ای، سیاسی نظامی، اقتصادی - برنامه ای و فرهنگی - اجتماعی را در بر می گرفت. در واقع فضا، شرایط و اوضاعی ایجاد گردید که در معماری مردمی هم موثر واقع شد. از سویی دیگر با پیاده کردن معماری مورد نظرش یعنی معماری معاصر غربی در ابنیه دولتی و عمومی، الگوهایی را به جامعه عرضه کرد و در تغییر خواسته ها و رویکرد معماری مردمی تاثیر گذارد. بنابراین در دوره پهلوی به ویژه پهلوی اول، نقش عوامل دولتی این بود که عمدتاً موجب شوند تغییرات در معماری که از اواسط قاجار ایجاد شده بود و شامل معماری التقاطی قرن 19 اروپا در بناهای خصوصی و حکومتی بود، ادامه یابد و با تداوم دگرگونی های به وجود آمده از اواسط قاجار، شیوه های جدیدی در معماری مردمی و دولتی مبتنی بر معماری غربی بروز نماید.

منابع و ماخذ:

1. کیانی، مصطفی، معماری دوره پهلوی اول، تهران، نشر شهر، چاپ سوم، 1393
2. رجبی، پرویز؛ معماری ایران، در عصر پهلوی، تهران، دانشگاه تهران، 1355
3. بانی، امیر مسعود؛ معماری معاصر ایران، تهران، نشر هنر معماری قرن، 1388
4. زرکش، افسانه. -1383. طرح پژوهشی تأثیر معماری بناهای دولتی بر معماری بناهای خصوصی در معماری معاصر ایران
5. زرکش، افسانه. 1384. وحدتی اصل، ابوالقاسم. 1374. نگرشی به معماری و ساختمان سازی در شهر تهران

6. زر کش، افسانه، 1388، نقش و تاثیر عوامل دولتی در معماری بناهای خصوصی دوره پهلوی اول، ماه هنر
7. اعتصام، ایرج، 1379، بررسی تطبیقی معماری و شهرسازی معاصر ایران با اروپا. در باقر آیت ... زاده شیرازی و مدیریت انتشارات و تولیدات فرهنگی، آورنده. مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، نشر سازمان میراث فرهنگی، ج 3
8. 1379. جانی پور، بهروز، سیر تحول معماری مسکن تهران در دوره پهلوی. رساله دکتری منتشر نشده معماری، راهنما: امیر منصوری، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران
9. حبیبی، سید محسن. 1375. از شار تا شهر. تهران : انتشارات دانشگاه تهران
10. بانشی ، راضیه، 1394، ، تطبیق نظریه شعر قدرت بر معماری دوره پهلوی اول و دوم، پایان کارشناسی ارشد علوم سیاسی ، دانشگاه آزاد اسلامی شیراز
11. رزمی ، حمید ، 1372، هنر ایران در دوره قاجاریه ، تهران ، اندیشه